

UN EXEMPLE DE LA CARITAT CRISTIANA A L'ESGLÉSIA PRIMITIVA: LA MANUMISSIÓ DELS ESCLAUS A *HISPANIA* SEGONS LES FONTS DELS SEGLES IV-VII¹

CARLES BUENACASA PÉREZ*

Una vegada l'Imperi romà va reconèixer oficialment la legalitat de la religió cristiana, aquest no va poder escapar ja a la influència de la seva moral. L'Església no podia restar impassible davant la institució de l'esclavitud. Ara bé, com podia aquesta tractar d'abolir un dels pilars sobre els quals descansava l'economia de l'Imperi i, fins i tot, la seva pròpia²? El gran repte de l'Església fou, aleshores, adaptar les seves creences a aquesta situació tan contrària a les idees que en un principi predicava, però que era totalment imprescindible dins les estructures del món antic. Fer desaparèixer aquesta pràctica hauria trasbalsat de dalt a baix la societat roma-

* Universitat de Barcelona

¹ Aquest estudi ha estat portat a terme gràcies a la concessió d'una beca de Formació de Personal Investigador (FI/1.026) i del projecte d'investigació PS94-0242 subvencionat per la DGICYT.

² L'Església no podia prohibir la possessió d'esclaus, ja que no només els clergues en tenien a títol privat, sinó que les esglésies mateixes en tenien una gran quantitat. De fet a final del s. V, l'església de Roma en tenia milers a les seves terres de Sicília: MARAVAL, P. (1970): "L'Église du IV^{ème} siècle et l'esclavage", *Studia Moralia*, 8, p. 319-346, p. 328.

na³. Per tant, l'actitud de l'Església prendrà una doble dimensió. D'una banda, la justificarà i, de l'altra, cercarà la manera de millorar-la⁴. L'esclavitud és explicada pels grans autors cristians del segle V, Gregori de Nazianz, Agustí o Joan Crisòstom, com a resultat del pecat⁵, per la qual cosa ells prediquen el sotmetiment de cada esclau a la voluntat divina⁶.

Al mateix temps, però, que l'Església pretén fer més humana la relació entre l'amo i l'esclau⁷, el cristianisme va introduir un nou concepte dins la legislació romana baix imperial, el de la *charitas*⁸. Ara bé, les mesures legals més humanitzades en matèria d'esclavitud, no van partir del no-res, ja que alguns emperadors anteriors a Constantí I, influenciats per les concepcions estoïques, ja havien preparat el camí⁹.

³ Cf. CARON, P.G. (1983): "L'influenza cristiana sulla legislazione imperiale romana in materia di schiavitù", *Studi in onore di Arnaldo Biscardi*, IV, Milano, p. 311-323, p. 317. Sobre la situació dels esclaus al Baix Imperi, cf.: DE MARTINO, F. (1980): *Storia economica di Roma Antica*, II, Florència, p. 409-423; MARCONI, A. (1988): *Il colonato tardoantico nella storiografia moderna: da Fustel de Coulanges ai nostri giorni*, Como; FIRPO, G. (1991): "Il problema servile tra Costantino e Giustiniano. Pensiero cristiano e legislazione imperiale", *L'impero romano-cristiano. Problemi politici, religiosi, culturali*, Roma, p. 95-119, p. 109-112.

⁴ VERLINDEN, Ch. (1934): "L'esclavage dans le monde ibérique médiéval", *AHDE*, 11, p. 283-448, p. 305; MARAVAL, "L'Église...", citat, p. 321; CARON, "L'influenza...", citat, p. 317.

⁵ En aquest sentit s'expressa Agustí quan diu: *Prima ergo seruitutis causa peccatum est, ut homo homini condicionis uinculo subderetur*: AVGUSTINVS, *De Ciuitate Dei*, XIX, 15, CC 48, p. 682, l. 21-23. Només donem la referència de les edicions dels textos que hem fet servir la primera vegada que en fem menció. Cf.: MARAVAL, "L'Église...", citat, p. 324-328; DECRET, Fr. (1985): "Augustin d'Hippone et l'esclavage", *DHA*, 11, p. 675-685; CORCORAN, G. (1985): *Saint Augustine on slavery*, Roma (*Studia Ephemeridis Augustinianum*, 22); GEBBIA, C. (1987): *Pueros vendere vel locare*. Schiavitù e realtà africana nelle nuove lettere di s. Agostino, *L'Africa romana*, IV, 1, Sàssari, p. 215-227.

⁶ MARAVAL, "L'Église...", citat, p. 328-331.

⁷ Cf., sobre això: VERLINDEN, "L'esclavage...", citat, p. 305 i 313; MARAVAL, "L'Église...", citat, p. 331-341.

⁸ CARON, "L'influenza...", citat, p. 312. Segons aquest autor, la *charitas*, expressada també mitjançant altres termes sinònims com els de *misericordia* o *benignitas*, complementa el concepte legal de l'*aequitas* romana, entesa com la justícia perfecta: ID., "L'influenza...", citat, p. 313-314. G. Firpo considera que aquesta *charitas* és el que fa possible el principi de la igualtat entre tots els homes i es converteix en inspirador de lleis: FIRPO, "Il problema...", citat, p. 104-105.

⁹ Sobre la influència de l'estoïcisme a la legislació anterior a Constantí I: VERLINDEN, "L'esclavage...", citat, p. 299-304; MADE, R. van der (1949): "Note sur l'affranchissement des esclaves abandonnés dans l'île d'Esculape", *Revue historique de droit français et étranger*, 27, p. 454-465; FABBRINI, F. (1963): *La manumissio in ecclesia*, Milà, p. 169-170; MARAVAL, "L'Église...", citat, p. 321-325; CARON, "L'influenza...", citat, p. 313-314; FIRPO, "Il problema...", citat, p. 95-97 i 107.

L'emperador Constantí I va concedir una sèrie d'importants privilegis a l'Església¹⁰ entre els quals, atès l'àmbit del nostre estudi, destacarem les *constitutiones* referents a la *manumissio in ecclesia*¹¹. Molt s'ha debatut per part dels autors dedicats a l'estudi d'aquesta problemàtica quin va ésser el nombre de lleis que es van emetre. Segons el testimoni de Sozòmenos, aquestes serien tres¹², però aparentment només se n'han conservat dues. La més antiga d'elles només és recollida al *Codex Iustinianus* i és la dirigida

¹⁰ Sobre les concessions fetes a l'Església per part d'aquest emperador, cf.: GAUDEMET, J. (1947): "La législation religieuse de Constantin", *Revue d'Histoire de l'Église de France*, 33, p. 25-61, p. 25-48; FABBRINI, *La manumissio...*, citat, p. 71-76; DUPONT, Cl. (1967): "Les privilèges des clercs sous Constantin", *RHE*, 62, p. 729-752; ID. (1971): "Décisions et textes constantiniens dans les oeuvres d'Eusèbe de Césarée", *Viator*, 2, p. 1-32; JOANNOU, P.-P. (1972): *La législation impériale et la christianisation de l'Empire romain (311-476)*, Roma, p. 30-31.

¹¹ La qüestió referent als orígens d'aquesta pràctica cristiana és matèria encara avui de discussió, ja que els especialistes han volgut cercar-los en les pràctiques d'alliberament d'esclaus del món pagà: hierodulisme, consagració a la divinitat, *manumissio inter amicos*, *manumissio uindicta*, pràctiques d'alliberament a les sinagogues jueves i d'altres. Sobre aquest particular, cf.: GAUDEMET, "La législation...", citat, p. 38-41; FABBRINI, *La manumissio...*, citat, p. 130-162; CALDERONE, S. (1971): "Intorno ai problemi della *manumissio in ecclesia*", *Studi in onore di Giuseppe Grosso*, IV, Torino, p. 377-397 (inclou una extensa bibliografia al sobre això, p. 379, nota 1); SARGENTI, M. (1986): *Studi sul diritto del tardo impero*, Pàdua, p. 58-62. La discussió sobre els orígens de la *manumissio in ecclesia* gira a l'entorn de la seva atribució a una o altra de les formes de manumissió tradicional dels sistemes jurídics antics i poder parlar així de l'existència d'una continuïtat. Ara bé, potser caldria pensar, com fa J. Gaudemet, que aquesta pràctica no respon a un únic model o a un únic origen, sinó que l'Església transformaria en profit seu costums de diversos orígens: GAUDEMET, "La législation...", citat, p. 39-41. A la meua manera de veure, al llarg de poc més de tres segles de convivència amb les institucions de l'Imperi, les comunitats cristianes haurien disposat de temps suficient per poder adaptar les pràctiques paganes i, molt possiblement, com indiquen els especialistes, la *manumissio inter amicos*, a les seves necessitats. Sobre la legislació constantiniana referent a la *manumissio in ecclesia*, cf., també, JOANNOU, *La législation...*, citat, p. 30-31.

¹² SOZOMENVS, *HE*, I, 9, 6, *SC* 306, p. 153-155. La major part dels estudiosos es mostren favorables a considerar com a verídic el testimoni d'aquest autor. F. Fabbrini es mostra partidari d'una tercera llei, que seria la primera, a què faria referència el *iam dudum* que apareix a la *constitutio* de l'any 316: FABBRINI, *La manumissio...*, citat, p. 43 i 57-62. J. Gaudemet soluciona el problema considerant que hi ha un error en la transmissió dels noms dels cònsols de la llei dirigida a Protògenes i proposa substituir el nom de Sabí pel del cònsol Sever: GAUDEMET, "La législation...", citat, p. 39. Aquest canvi donaria la data del 323 i, com que és posterior a l'adreçada a Osi, el *iam dudum* faria referència a la llei del 321. S. Calderone, però, no troba necessari fer aquesta substitució: CALDERONE, "Intorno...", citat, p. 380. M. Sargenti creu, encertadament, que el *iam dudum* no s'ha d'entendre com referent a una llei emesa entre el 313 i el 316, un lapse de temps massa curt per justificar aquesta expressió, sinó que al·ludiria a un costum més antic: SARGENTI, *Studi...*, citat, p. 67. Seguint el raonament d'aquest investigador, i tot i reconeixent que manquen elements per poder decantar-se vers una o altra explicació, potser podríem considerar, encara que sense cap argument del tot definitiu, que aquesta tercera llei podria ser la *CI*, VI, 7, 2 (326), ed. de KRUEGER, P. (1954): *Codex Iustinianus*, Berlín, p. 247, ja que menciona l'adquisició de la ciutadania romana, i no la llatina, com a efecte de la manumissió, encara que no menciona que aquesta ha de tenir lloc a l'església.

al bisbe Protògenes, datada l'any 316¹³. En ella es permet manumetre els esclaus de particulars en una cerimònia que té els clergues com a testimonis. Quan els qui alliberen són els mateixos sacerdots, aleshores no calen tants formalismes i només la seva voluntat ja és suficient. L'altra *constitutio* s'ha conservat tant al *Codex Theodosianus* com al *Codex Iustinianus* i és la que té com a destinatari Osi¹⁴, bisbe de la ciutat hispana de Còrdova i el principal conseller de l'emperador Constantí I en matèria religiosa durant els primers anys del seu regnat¹⁵. Si bé en aquesta llei es reafirma el que ja havia estat concedit anteriorment, a més, permet als clergues el poder manumetre per testament i especifica que els esclaus que siguin alliberats mitjançant la cerimònia de la *manumissio in ecclesia* obtenen la ciutadania romana.

La principal novetat del sistema creat per aquest emperador en aquest camp és que el bisbe, i no una autoritat civil, és qui supervisa aquest canvi d'estatus¹⁶, la qual cosa és indicadora de la gran importància del seu paper a les comunitats cristianes¹⁷. La manumissió dels esclaus seria concebuda per part de l'emperador quasi com un deure religiós, imposat per la

¹³ *CI*, I, 13, 1 (316), p. 67. Molt probablement es tracta del bisbe Protògenes de Sàrdica, que va assistir al concili de Nicea i era un gran defensor de l'ortodòxia nicena. Sobre aquesta llei, cf.: GAUDEMET, "La législation...", citat, p. 39 i 41; FABBRINI, *La manumissio...*, citat, p. 43-53; CALDERONE, "Intorno...", citat, p. 381, nota 7; SARGENTI, *Studi...*, citat, p. 70, nota 110.

¹⁴ *CT*, IV, 7, 1 (321), ed. de MOMMSEN, Th. i KRUEGER, P. (1905): *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondinis*, I, 2, Berlín, p. 179, i *CI*, I, 13, 2 (321), p. 67. Sobre aquesta llei, cf.: GAUDEMET, "La législation...", citat, p. 40-41; FABBRINI, *La manumissio...*, citat, p. 53-57 i 65-66; CALDERONE, "Intorno...", citat, p. 381, nota 7.

¹⁵ Sobre Osi de Còrdova, cf.: LOOFS, F. (1900): "Hosius von Corduba", *Realencyclopädie für protestantische Theologie und Kirche* (ed. per A. Hauck), Leipzig, 8, p. 376-382; DE CLERCQ, V. C. (1954): *Ossius of Cordoba. A contribution to the history of the Constantinian period*, Washington; ID. (1957): "Prosopography of Ossius (Hosius) of Cordova", *Folia*, 11, p. 251-264; KRAFT, H. (1957): "Ossius of Cordova and the origins of Priscillianism", *StPatr*, 1, Berlín, p. 601-606; DOMÍNGUEZ DEL VAL, U. (1958): "La bibliografía de los últimos tiempos sobre Osio de Córdoba", *CD*, 171, p. 485-489; ID. (1958): "Osio de Córdoba", *RET*, 18, p. 141-165 i 261-281; LIPPOLD, A. (1981): "Bischof Ossius von Cordova und Konstantin der Grosse", *ZKG*, 92, p. 1-15; MADDOZ, J. (1981): "Osio de Córdoba", *EE*, 56, p. 371-383.

¹⁶ Sobre les innovacions d'aquest emperador en matèria d'esclavitud, cf.: CALDERONE, "Intorno...", citat, p. 385-389; JOANNOU, *La législation...*, citat, p. 30-31; FIRPO, "Il problema...", citat, p. 112-116.

¹⁷ En el mateix sentit: CALDERONE, "Intorno...", citat, p. 389, el qual considera que en tant que el bisbe es converteix en un funcionari de l'estat, no és gens estrany que substitueixi els magistrats en determinats actes jurídics.

caritat, per mitjà del qual es reintegra l'esclau a l'estat de llibertat prescrit per Déu.

Aquests lliberts podien tenir un patrimoni propi¹⁸, però continuaven vinculats al seu patró¹⁹, a qui devien obediència i fidelitat. Segons aquestes disposicions constantinianes i les dels seus successors, la ingratitude dels lliberts envers els seus patrons es castigava amb el retorn a la condició servil²⁰.

El que no ens indica la informació de tipus legal de què disposem és l'aspecte formal del procediment per mitjà del qual es desenvolupava la cerimònia que conduïa a l'assoliment, per part de l'esclau, de la seva llibertat²¹.

Els testimonis referents a la *manumissio in ecclesia* en època posterior a Constantí I són escassos i poc clars²². De fet, no tornem a trobar cap altre *constitutio* imperial que al·ludeixi a aquesta pràctica fins l'any 392, en el qual els emperadors Teodosi, Valentinià II i Arcadi disposen que tot acte públic o privat se suspengui durant el quinze dies de la Pasqua, amb l'úni-

¹⁸ Els lliberts podien ser, des de temps de Constantí I, beneficiaris de disposicions testamentàries al seu favor: *CT*, II, 19, 3 (332?), p. 108; *CT*, VIII, 13, 3 (355), p. 413-414; *CT*, XIV, 3, 10 (368? 370?), p. 775; *CT*, IV, 6, 7 (426/427), p. 178. De fet, coneixem el cas d'Hipàtia, una dona de mitjan s. VI que, a més de deixar la major part dels seus béns a l'Església, en va donar una part als seus lliberts: *Nouell. Marc.*, V (455), ed. de MOMMSEN, Th. i MEYER, P.M. (1990): *Leges Novellae ad Theodosianum pertinentes*, II, Berlín, p. 193-196.

¹⁹ Constantí va disposar que el llibert continués al servei de qui l'havia manumès, però que els seus fills restarien lliures: *CI*, VI, 7, 2 (326), p. 247.

²⁰ *CT*, IV, 10, 1 (332?), p. 187; *CT*, IV, 10, 2 (423), p. 187-188; *CT*, IV, 10, 3 (426), p. 188. A més, els lliberts i els esclaus eren severament castigats en cas que intentessin acusar o testificar contra els seus patrons: *CT*, IX, 5, 1 (314 [320-323]), p. 443-444; *CT*, IX, 6, 1 (376), p. 444; *CT*, IX, 6, 2 (376), p. 444; *CT*, IX, 6, 3 (397), p. 444-445; *CT*, IX, 6, 4 (423), p. 445; *Nouell. Valent.*, XXV, (447), p. 118-121.

²¹ Potser les lleis no en fan menció a causa de la probable existència de divergències entre les diferents províncies de l'Imperi. Pel que fa a l'Àfrica disposem del testimoni d'Agustí: *Seruum manu mittendum ducis in ecclesiam. Fit silentium. Recitatur libellus tuus, aut fit tui desiderii prosequitio. Dicis te seruum manumittere, quod tibi in omnibus seruauerit fidem. Hoc diligis, hoc honoras, hoc donas praemio libertatis. Quicquid potes facis. Facis liberum, quia non potes facere sempiternum* (AVGVSTINVS, *Sermo*, 21, 6, CC 41, p. 281, l. 159-164). Sobre el pensament d'Agustí respecte a l'esclavitud, vegeu nota 4.

²² Sobre el desenvolupament històric d'aquesta institució fins als regnes germànics: FABRINI, *La manumissio...*, p. 87-96.

ca excepció de la manumissió dels esclaus²³.

La desaparició de l'Imperi, com a conseqüència de l'arribada dels pobles germànics, certament, no va comportar la desaparició de les institucions romanes ni la dels seus representants a nivell provincial i local. Ja feia temps que, a causa de la decadència de les magistratures urbanes, les puixants aristocràcies de cada província havien descobert la manera de conservar el poder dintre de les seves ciutats mitjançant la detenció dels càrrecs eclesiàstics. Amb la irrupció dels bàrbars a l'Imperi aquest grup social es va veure enfortit per la nova conjuntura, i els bisbes es van convertir en els veritables representants dels integrants de les seves comunitats, els quals, moltes vegades, preferiren l'actuació dels seus bisbes a la de les cada cop més ineficaces forces militars de l'Imperi²⁴.

Hom pot considerar cert que les esglésies d'Occident no varen perdre gran cosa dels seus recursos amb la instal·lació dels regnes germànics²⁵. És més, la situació seria favorable als bisbes. Els fidels, trobant-se sense defensa davant dels invasors germànics, s'haurien dirigit als prelats i haurien multiplicat les donacions i haurien fet de l'Església la més important de les propietàries fundiàries de l'època²⁶.

Pel que fa a *Hispania*, un cop la situació es va estabilitzar, l'Església va cercar de consolidar els avantatges que havia obtingut de la nova conjuntura. És per això que en l'important concili celebrat durant la dominació

²³ *CI*, III, 12, 7(8) (392), p. 127.

²⁴ BAJO, F. (1981): "El patronato de los obispos sobre las ciudades durante los siglos IV-V en Hispania", *MHA*, 5, p. 203-212.

²⁵ Sobre la nova entesa que es produeix entre l'Església i els diferents estats germànics, cf.: VILELLA, J. (1988-1989): *Hispania i l'Imperi romà durant els segles V i VI*, *Acta Arqueològica de Tarragona*, 2, p. 47-54; ID. (1992): "Aduocati et patroni. Los santos y la coexistencia de romanos y bárbaros en Hispania (siglos V-VI)", *III Reunión d'Arqueologia Hispànica*, Barcelona, p. 501-507. Pel que fa a la situació al regne dels francs, cf. DURLIAT, J. (1990): *Les finances publiques de Diocletien aux Carolingiens (284-889)*, Sigmaringen, p. 139-151.

²⁶ DURLIAT, *Les finances...*, citat, p. 139.

visigoda a la ciutat d'Agde l'any 506²⁷, les qüestions patrimonials ocupen el lloc que els pertoca entre les preocupacions dels bisbes assistents²⁸. Pel que fa a la manumissió dels esclaus de l'Església, segons els cànons d'aquest concili, els bisbes poden alliberar alguns dels seus esclaus (*seruis ecclesiae benemeritos*), els quals, a més de la llibertat, poden ésser recompensats amb una dot que no pot superar els vint sous. En cas de que la quantitat donada fos superior, s'hauria de tornar la part sobrant i el successor del bisbe que havia dut a terme les infraccions hauria de comprovar que així es fes²⁹. En aquest sínode també es determina que els bisbes poden alienar (*de rebus ecclesiae aliquid alienari uoluerit*), sempre i quan ho restituïssin de les seves propietats personals. De la mateixa manera, dins del mateix cànon, també s'estableix que aquests lliberts quedaven subjectes al servei de l'Església (*placuit eos ad proprium reuerti seruitium*)³⁰.

Com podem constatar, hi ha una preocupació per part dels eclesiàstics per evitar les gestions fraudulentas en l'administració del patrimoni. És per això que en alguns dels concilis celebrats amb posterioritat, com són el

²⁷ Sobre aquest concili i les decisions que s'hi van prendre: VALLS, F. (s.a.): "Los concilios visigodos de la provincia eclesiástica tarraconense", *Spanische Forschungen*, 8, p. 25-36, p. 29 MARTÍNEZ DÍEZ, G. (1959): *El patrimonio eclesiástico en la España visigoda. Estudio histórico jurídico*, Comillas, p. 126-128 i 133-134, DÍAZ, P.C. (1995): "Propiedad y poder: la Iglesia lusitana en el s. VII", *Los últimos romanos en Lusitania* (ed. per A. Velázquez, E. Cerrillo i P. Mateos), Mèrida (Cuadernos Emeritenses, 10), p. 49-72.

²⁸ Pel que fa a la pervivència del dret romà als regnes bàrbars i, sobretot, en el dret de l'Església, cf. LE BRAS, G. (1949): "Le droit romain au service de la domination pontificale", *Revue historique de droit français et étranger*, 27, p. 377-398.

²⁹ *Conc. Agathense* (506), c. 7, MARTÍNEZ, G. i RODRÍGUEZ, F. (1984): *La Colección Canónica Hispana*, IV, Madrid, p. 123-124.

³⁰ *Conc. Agathense* (506), c. 49, MARTÍNEZ i RODRÍGUEZ, *La Colección...*, citat, IV, p. 141-142.

de Lleida³¹ i el de València³², es prenen mesures tendents a afrontar la usurpació d'aquests béns³³, entre els quals, naturalment, s'han d'incloure els esclaus eclesiàstics. Tot això és indicador també del fet que els bisbes controlaven ja una quantitat important de patrimoni i, d'altra banda, que hi havia una certa confusió entre els seus béns privats i els de l'església que ell administrava³⁴.

Amb posterioritat als sínodes que acabem de mencionar, el tema de la propietat de l'Església no torna a aparèixer fins al Concili III de Toledo, reunit l'any 589³⁵ per celebrar la conversió del rei Recared i gran part de la noblesa visigoda al catolicisme; on només es dediquen dos canons a aquesta qüestió. D'una banda, repeteixen que els bisbes no estan autoritzats a portar a terme alienacions greument perjudicials per les propietats eclesiàstiques³⁶; i, de l'altra, atès que, segons sembla, no tots els lliberts es mostaven disposats a seguir servint l'Església, s'ordena que els lliberts no aban-

³¹ El canón 16 del concili de Lleida vol preservar el patrimoni d'una església determinada quan té lloc la defunció del seu bisbe: *Conc. Ilerd.* (546), c. 16, MARTÍNEZ i RODRÍGUEZ, *La Colección...*, citat, IV, p. 306-307. Cf. també: *Conc. Chalcedon.* (451), c. 22, ed. de HEFELE, Ch. J. i LECLERCQ, H. (1908): *Histoire des Conciles d'après les documents originaux*, II, 2, París, p. 809; *Conc. Tarrac.* (516), c. 12, MARTÍNEZ i RODRÍGUEZ, *La Colección...*, citat, IV, p. 278-279. Sobre aquest concili, cf. RAMOS-LISSÓN, D. (1986): "Los concilios hispánicos antes de la conversión de Recaredo", *Historia de los concilios de la España romana y visigoda* (per J. Orlandis i D. Ramos-Lissón), Pamplona, p. 23-159, p. 124-131.

³² Els canons 2 i 3 d'aquest sínode tracten d'evitar, de nou, que la mort d'un bisbe sigui aprofitada pels seus fidels, sacerdots o parents per alienar les propietats de l'Església: *Conc. Vallet.* (549), c. 2, MARTÍNEZ i RODRÍGUEZ, *La Colección...*, citat, IV, p. 315-317; *Conc. Vallet.* (549), c. 3, MARTÍNEZ i RODRÍGUEZ, *La Colección...*, citat, IV, p. 317-318. Sobre aquest concili, cf. RAMOS-LISSÓN, "Los concilios...", citat, p. 131-135.

³³ Sobre les propietats eclesiàstiques i els mecanismes per evitar que fossin alienades, cf. DÍAZ, "Propiedad...", citat, p. 63-65.

³⁴ DURLIAT, *Les finances...*, citat, p. 139.

³⁵ Cf. sobre aquest concili: VILELLA, J. (1991): "Hispania durante la época del III Concilio de Toledo según Gregorio Magno", *XIV Centenario del Concilio III de Toledo*, Toledo, p. 236-245; VILELLA, J. i GODOY, C. (1991): "La conversión de los visigodos como afirmación política de la monarquía de Toledo", *VII Journées Nationales d'Archéologie Mérovingienne*, Toulouse, p. 103-110;; ORLANDIS, J. (1986): "Los concilios en el reino visigodo católico", *Historia de los concilios de la España romana y visigoda* (per J. Orlandis i D. Ramos-Lissón), Pamplona, p. 163-507, p. 197-226.

³⁶ *Conc. Tolet.* III (589), c. 3, MARTÍNEZ, G. i RODRÍGUEZ, F. (1992): *La Colección Canónica Hispana*, V, Madrid, p. 111. Sobre la qüestió del patrimoni eclesiàstic, cf. ORLANDIS, "Los concilios...", citat, p. 219-221.

donin el *patrocinio ecclesiae*³⁷. El que sembla atreure ara la preocupació dels assistents a aquest sinode és que ja comencen a mostrar-se uns certs vicis relacionats amb aquesta pràctica de l'alliberament d'esclaus de l'Església, i això ens és confirmat pel fet que són d'aquest període cronològic de final del s. VI-principi del s. VII dos dels tres testimonis que tenim pel que fa a les infraccions comeses pels bisbes hispans a l'hora de manumetre els seus esclaus³⁸.

L'any 590 es va reunir un concili a Sevilla³⁹ que va jutjar el cas presentat pel bisbe Pegasius d'Écija. Segons aquest, el seu antecessor a la seu episcopal, Gaudenci, havia alliberat un cert nombre d'esclaus de la seva església i n'havia atorgat d'altres a diversos parents. Els assistents van disposar que aquests esclaus manumesos no es podien considerar legítimament lliberts (*liberi qui ab eo facti sunt non sunt legitime liberti*), però que fent ús de la benignitat més que de la severitat ells havien decidit que tant ells com la seva descendència conservessin la seva condició de lliberts de l'Església (*in iure ecclesiae*)⁴⁰. En referència als esclaus entregats als seus familiars, la posició del concili és més ferma. Si Gaudenci no va indemnitzar la seva església, els actuals propietaris hauran de retornar-los a la seu astigitana⁴¹.

Pel que fa a l'actuació del bisbe Masona, aquesta és l'única notícia que no prové de les actes conciliars, sinó que ens ha estat tramesa per les *Vitas sanctorum patrum Emeretensium*. Masona⁴² detenia el seu càrrec a la ciutat de Mèrida, que era la capital de la *diocesis Hispaniarum* i la seu del

³⁷ *Conc. Tolet. III* (589), c. 6, MARTÍNEZ i RODRÍGUEZ, *La Colección...*, citat, V, p. 114.

³⁸ Els tres testimonis a què fem referència són: el del bisbe Gaudenci d'Écija, el de Masona de Mèrida i el del bisbe Ricimir de Dumium, el cas del qual va ser objecte d'estudi en el concili X de Toledo (656): *Conc. Tolet. X* (656), MARTÍNEZ i RODRÍGUEZ, *La Colección...*, citat, V, p. 540-542. Cf. també, MARTÍNEZ, *El patrimonio...*, citat, p. 129-132.

³⁹ Sobre el concili de Sevilla i el veredict sobre el cas presentat per Pegasius, cf.: ORLANDIS, "Los concilios...", citat, p. 233-235, p. 233-234 i nota 32; MARTÍNEZ, *El patrimonio...*, citat, p. 134-135.

⁴⁰ *Conc. Hispalensis I* (590), c. 1, VIVES, J. (1963): *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, Barcelona-Madrid, p. 151-152.

⁴¹ *Conc. Hispalensis I* (590), c. 2, VIVES, *Concilios...*, citat, p. 152.

⁴² DOMÍNGUEZ DEL VAL, U. (1973): Masona, *Diccionario de Historia Eclesiástica de España* (dir. per Q. Aldea, T. Marín i J. Vives), III, Madrid, p. 1444-1445.

*uicarius Hispaniarum*⁴³, i, per tant, una de les ciutats més importants de la *Hispania* baix imperial. L'església d'aquesta ciutat, a més, era una de les més riques de tota la Península⁴⁴ i, atès el gran patrimoni que posseïa, sense cap mena de dubte hauria de menester una quantitat important d'esclaus⁴⁵. Segons el relat que ens proporciona la font mencionada, el bisbe Masona es trobava al seu llit i, creient que s'apropava el moment de la seva mort, fent ús de les prerrogatives que li atorgaven les lleis romanes i la normativa canònica⁴⁶ va redactar un testament en què, entre altres disposicions, va concedir la llibertat a aquells esclaus que s'havien distingit pel seu servei i la seva fidelitat, al mateix temps que repartia entre ells una dot composta de diners i de propietats.

Aleshores el seu ardiaca, Eleuteri⁴⁷, que s'encarregava de l'administració del béns de l'església emeritense durant la malaltia del bisbe, va calcular la pèrdua econòmica que això comportava, va reunir els lliberts i va amenaçar-los d'invalidar les manumissions un cop ell fos elegit com a nou bisbe.

⁴³ Sobre la Mèrida baix imperial, cf.: ARCE, J. (1982): "Mèrida tardorromana (284-409 d.C.)", *Homenaje a Sáenz de Buruaga*, Madrid, p. 209-226; ÉTIENNE, R. (1982): "Merida, capitale du vicariat des Espagnes", *Homenaje...*, citat, p. 201-207; GARCÍA MORENO, L.A. (1982): "Mèrida y el reino visigodo de Tolosa (418-507)", *Homenaje...*, citat, p. 227-240; VV.AA. (1995): *Los últimos romanos en Lusitania, Mèrida* (Cuadernos Emeritenses, 10).

⁴⁴ El nucli principal d'aquesta acumulació patrimonial va ser la donació que, en temps del bisbe Pau, va fer un matrimoni de la ciutat en agraïment pels serveis que Pau, com a metge, els hi havia prestat: *Vitas sanctorum patrum Emeretensium*, IV, II, l. 70-76, CC 116, p. 30. Cf. sobre això: GARCÍA IGLESIAS, L. (1974): "Aspectos económico-sociales de la Mérida visigótica", *Revista de Estudios Extremeños*, 30, p. 321-362, p. 326-327 i 346-347, nota 40; DÍAZ, "Propiedad...", citat, p. 53. Sobre la immensa riquesa de l'església emeritense i el gran poder del seu bisbe dins de la comunitat cristiana, cf.: GARCÍA IGLESIAS, "Aspectos económico-sociales...", citat, p. 326-331.

⁴⁵ Els esclaus d'aquesta església apareixen a la biografia del bisbe Fidel: *Vitas sanctorum patrum Emeretensium*, IV, VII, l. 5, p. 39; a la de l'abat Nancte, que precisament va morir a mans d'uns esclaus que li havia donat el rei Leovigild: *Vitas sanctorum patrum Emeretensium*, III, l. 44-61, pàgs. 23-24; i en diferents moments de la de Masona: *Vitas sanctorum patrum Emeretensium*, V, III, l. 16-17, p. 50; V, III, l. 46-51, p. 52; V, XI, l. 29-33, p. 86-87; V, XI, l. 86-114, p. 90-92. Sobre el paper dels esclaus a l'explotació de les propietats de la seu emeritense, cf. DÍAZ, "Propiedad...", citat, p. 61-62.

⁴⁶ Vegeu notes 13 i 28.

⁴⁷ Sobre Eleuteri i la seva positiva existència històrica, cf. CABALLERO ZOREDA, L. i MATEOS CRUZ, P. (1992): "Trabajos arqueológicos en la iglesia de Santa Eulalia de Mérida", *Extremadura arqueológica*, 3, p. 15-41, p. 23. En aquest article es data la mort d'aquest sacerdot el dia 28 de desembre de l'any 604.

Els lliberts, espantats, van acudir a Masona, que després d'escoltar els seus laments i les seves súpliques, i un cop confirmada la veracitat de tot el que li van explicar, es va aixecar del llit i va acudir a pregar a la basílica de Santa Eulàlia. Després, va oficiar la missa del vespre i, un cop acabats els oficis, Eleuteri es va indisposar i va caure malalt. Al cap de tres dies l'ardiaca va morir i els lliberts van veure com desapareixia l'home que representava l'amenaça sobre la seva llibertat⁴⁸.

A pesar de l'efectisme dramàtic que envolta la narració, no trobo cap motiu per dubtar de la veracitat dels fets que aquí es relaten i, de fet, Eleuteri sembla ésser un personatge completament històric⁴⁹. Molt probablement, les manumissions que Masona va disposar quan es creia a punt de morir no complirien els requisits per poder considerar-les vàlides, és a dir, que Masona no hauria pres les mesures per compensar adequadament la seva església pel perjudici que estava ocasionant amb la seva actuació. En vistes d'això, Eleuteri, que es considerava ja el successor del bisbe, va donar a entendre que no deixaria passar aquesta situació anticanònica quan ell fos el bisbe, a l'igual que Pegasi havia fet respecte a Gaudenci. El que tenim, doncs, és l'exemplificació de dues posicions diferents dintre de l'Església hispana d'època visigoda d'enfrontar-se a un mateix fet social, l'esclavitud. En contra de l'actitud de Masona, Eleuteri, basant-se en els canons conciliaris, prioritzava la supervivència econòmica de la seva comunitat.

És de suposar que, un cop desaparegut Eleuteri, Masona va confirmar les manumissions i, pel que sabem, el seu successor a la seu emeritense, Innocenci, no les va qüestionar. Aquest bisbe, com a successor de Masona, era qui tenia el poder de decidir sobre elles, i segons sembla les va acceptar sense més. Aquest fet confirma els plantejaments de L. García Iglesias, que considera que aquesta política de lliberalitats va ésser continuada pels successors de Masona i va ésser la causa de la crisi econòmica

⁴⁸ *Vitas sanctorum patrum Emeretensium*, V, XIII, l. 1-80, p. 94-98. Cf.: MARTÍNEZ, *El patrimonio...*, citat, p. 144-146; GARCÍA IGLESIAS, "Aspectos económico-sociales...", citat, p. 335; ID. (1989): "Las posesiones de la iglesia emeritense en época visigoda", *Anejos de Gerión*, 2, p. 391-401, p. 400.

⁴⁹ Vegeu nota 46.

que va afectar l'església de la metròpolis lusitana al llarg del segle VII⁵⁰.

Com a conseqüència de tots aquests fets, la tasca dels concilis del segle VII -i molt especialment la del concili IV de Toledo, celebrat l'any 636⁵¹- serà frenar les infraccions comeses pels bisbes a l'hora de concedir la llibertat a alguns dels seus esclaus, i també evitar que els lliberts cerquessin la protecció d'altres persones fora de l'Església.

A partir d'aquestes disposicions, almenys des del punt de vista de la teoria legal, només s'accepten les manumissions especificades pels canons dels concilis o aquelles per les quals les esglésies han estat degudament compensades amb el patrimoni privat del bisbe⁵². Les alliberacions que no s'ajustin a les normes canòniques poden ser invalidades pel successor del bisbe que les va dur a terme⁵³.

Pel que fa als lliberts, aquests no poden buscar un altre patró⁵⁴ i, a més de prometre que ni ell ni els seus fills⁵⁵ mai no abandonaran el servei

⁵⁰ Cf. sobre el particular: GARCÍA IGLESIAS, "Las posesiones...", p. 391-401, p. 399-400; ID., "Aspectos económico-sociales...", citat, p. 338.

⁵¹ Sobre el IV concili de Toledo, cf. ORLANDIS, "Los concilios...", citat, p. 261-298, p. 279-281; MARTÍNEZ, *El patrimonio...*, citat, p. 129, 135 i 137-138.

⁵² *Conc. Tolet. IV* (636), c.69, MARTÍNEZ i RODRÍGUEZ, *La Colección...*, citat, V, p. 244; *Conc. Emerit.* (666), c. 21, VIVES, *Concilios...*, citat, p. 341-342. Cf., sobre això, MARTÍNEZ, *El patrimonio...*, p. 135-136. De fet, el bisbe pot manumetre esclaus que quedin completament deslliurats del *patrocinium ecclesiae* a canvi de donar dos esclaus d'igual valor i peculi a l'església a la qual pertanyia l'esclau. Aquest acte s'ha de fer en un concili i els bisbes assistents hi han de donar la seva aprovació: *Conc. Tolet. IV* (636), c. 68, MARTÍNEZ i RODRÍGUEZ, *La Colección...*, citat, V, p. 243. L'única obligació del llibert era que no podia testificar contra l'Església. Cf. MARTÍNEZ, *El patrimonio...*, citat, p. 137.

⁵³ *Conc. Tolet. IV* (633), c. 67, MARTÍNEZ i RODRÍGUEZ, *La Colección...*, citat, V, p. 243.

⁵⁴ *Conc. Tolet. IV* (636), c. 71, MARTÍNEZ i RODRÍGUEZ, *La Colección...*, citat, V, p. 245; *Conc. Tolet. IX* (655), c. 15, MARTÍNEZ i RODRÍGUEZ, *La Colección...*, citat, V, p. 508; *Conc. Emerit.* (666), c. 20, VIVES, *Concilios...*, citat, p. 399-340. Cf. sobre això, MARTÍNEZ, *El patrimonio...*, citat, p. 138.

⁵⁵ Els fills dels lliberts eclesiàstics no podien ésser entregats a ningú que no fos el bisbe, que tindrà cura de la seva educació: *Conc. Tolet. VI* (638), c. 10, MARTÍNEZ i RODRÍGUEZ, *La Colección...*, citat, V, p. 316-317; *Conc. Tolet. IX* (655), c. 13, MARTÍNEZ i RODRÍGUEZ, *La Colección...*, citat, V, p. 505-507; *Conc. Emerit.* (666), c. 20, VIVES, *Concilios...*, citat, p. 339-340. Cf. també, MARTÍNEZ, *El patrimonio...*, citat, p. 138-139.

de l'Església⁵⁶, cada vegada que hagi un canvi de bisbe a la seu a la qual pertanyen s'han de presentar al successor per tal de mostrar-li les cartes de llibertat (*scripturas libertatis*)⁵⁷.

Així, com hem vist, l'activitat legislativa conciliar mostra una gran preocupació per assegurar que les esglésies no vegin disminuir les seves riqueses. Els canons tendeixen a una progressiva especificació que cerca la manera d'evitar la fugida dels béns que pertanyen a la institució eclesiàstica, entre els quals una part important és la constituïda pels seus esclaus. No tots, però, ho van veure així, i bon exemple d'aquesta posició alternativa ens l'ofereixen els casos de Gaudenci, Masona i Ricimir. Ara bé, aquest seria un corrent minoritari dins el cos episcopal d'època visigoda.

D'una altra banda, seguint els models d'actuació oferts per l'Església dels segles IV i V, les comunitats cristianes hispanes dels segles VI-VII van acceptar l'existència de l'esclavitud, al mateix temps que els seus bisbes continuaren la política d'estimular les manumissions presentant-les com una expressió de la caritat cristiana, l'exercici de la qual seria premiat algun dia⁵⁸.

⁵⁶ *Conc. Tolet.* IV (636), c. 70, MARTÍNEZ i RODRÍGUEZ, V, p. 244-245. Sobre les fugides d'esclaus, cf.: DÍAZ, "Propiedad...", citat, p. 69, nota 16; KING, P.D. (1981): *Derecho y sociedad en el reino visigodo*, Madrid, p. 184-203.

⁵⁷ *Conc. Tolet.* IV (633), c. 70, MARTÍNEZ i RODRÍGUEZ, *La Colección...*, citat, V, p. 244-245; *Conc. Tolet.* VI (638), c. 9, MARTÍNEZ i RODRÍGUEZ, *La Colección...*, citat, V, p. 314-316; *Conc. Caesar.* III (691), c. 4, VIVES, *Concilios...*, citat, p. 478-479. Cf. MARTÍNEZ, *El patrimonio...*, citat, p. 141-142.

⁵⁸ Cf., sobre això, els diferents formularis de les cartes de llibertat d'època visigoda: *Formulae Visigothicae*, 2-6, ed. de ZEUMER, K. (1886): *Formulae Merowingici et Karolini aevi*, Hannover (*Monumenta Germaniae Historica, legum, sectio V. Formulae*), p. 576-578.